

SŁOWO A KONSTRUOWANIE OBRAZU ŚWIATA — HISTORIA WYBRANYCH POJĘĆ GEOGRAFICZNYCH

Współcześnie globalnie funkcjonujący w naukach o ziemi zespół pojęć służących opisowi świata, choć wciąż modernizowany i wzbogacany, ma proveniencję antyczną wywodzącą się z kręgu kultury śródziemnomorskiej. I choć głównym źródłem uporządkowanej refleksji prescjentystycznej inspirującej przez tysiąclecia badaczy była myśl grecka, to jednak nie można zawężyć rozważań nad pojęciami geograficznymi tylko do tej przestrzeni kulturowej (Staszewski, 1966; Majewski, 1991; Nowakowski, 1965; Wolański, 2002). Proces kształtowania się złożonego aparatu pojęciowego i klasyfikacji służących konceptualizowaniu i porządkowaniu wyników obserwacji i analiz dotyczących geografii to zjawisko o zróżnicowanej dynamice w czasie i przestrzeni.

Przy uwzględnieniu sposobu, w jaki przekazane zostało dziedzictwo antyku szczególnie ważne wydają się dokonania przypadające na epokę wczesnonowożytną. Co należy podkreślić w tym okresie diametralnie zmieniła się perspektywa oglądu świata wynikająca z niespotykanego wcześniej, na taką skalę, rozwoju kontaktów między różnymi kulturami na całym globie. Co nie bez znaczenia dla rozwoju do dziś funkcjonujących w naukach o ziemi pojęć pozycję dominującą w rodzącej się w tej epoce komunikacji międzykulturowej¹ zyskali przedstawiciele kultury europejskiej. W konsekwencji to efekt ich refleksji stał się kamieniem węgielnym rozwoju geografii i jej aparatu naukowego (S. Nowakowski, 1965; J. Babicz, W. Walczak, 1970)².

---

¹ Rozumianej jako zjawisko wielopłaszczyznowe, związane z głębokimi przemianami następującymi w skali globalnej, a wymagające zastosowania breudelowskiej kategorii długiego trwania, w kontekście której można dążyć do zrozumienia dróg przenikania się odmiennych kultur na poziomie zjawisk religijnych, społecznych, gospodarczych, dotyczących myśli filozoficznej czy uwarunkowań przyrodniczych.

² Nie oznacza to inspiracji z innych kręgów kulturowych np. arabskiego, hinduskiego, chińskiego czy nawet ludów Ameryk.

Jak już zauważono i co powszechnie nie budzi poważnych kontrowersji początki geograficznej myśli naukowej, którą można traktować, jako pierwsze przejawy scjentyistycznego oglądu świata, wiązane są przede wszystkim z filozofią grecką³. Najczęściej wśród prekursorów opisanego nurtu wymieniany jest Arystoteles, jednak już w grupie Siedmiu Mędrców szkoły jońskiej znaleźli się ważni inspiratorzy ujęć stricte geograficznych. W tym gronie należy w pierwszym rzędzie wymienić Hekatajosa z Miletu, autora ważnego dzieła „Ges periodos”, w którym opisał ziemie ludów zamieszkujących wybrzeża Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Co ważne jego dzieło uzupełnione zostało mapą ukazującą świat składający się z otaczających wspomniane morza trzech lądów (Europa, Azja, Libia czyli Afryka), które oblewa ocean (Majewski, 1991, 18-19; Kumaniecki, 1969, 120). Mapa Hekatajosa wzorowana była na wcześniejszej podobnej stworzonej przez Anaksymandra z Miletu, jednak przewyższała ją, zarówno dokładnością, jak i przyjętymi przez autora racjonalistycznymi założeniami teoretycznymi. Warto dodać, że „Obejście ziemi” Hekatajosa zapoczątkowało cały nurt wzorowanych na nim dzieł innych ważnych geografów antyku m.in. podejmującego próby obliczenia obwodu Ziemi⁴ Edoksosa z Knidos czy słynnego podróżnika starożytności Dikajarchosa z Messyny. Domniemany uczeń Teofrasta z Eresos i samego Stagiryty miał jako pierwszy zaproponować również zastosowanie w mapach siatki geograficznej (Kumaniecki, 1969, 262-263)⁵. Aktywność kolejnych wielkich geografów Hellady można łączyć z greckim poszerzeniem horyzontu geograficznego po podbojach Aleksandra Macedońskiego⁶. To zjawisko można do pewnego stopnia po-

³ Oczywiście wpływ myśli bliskowschodniej egipskiej, fenickiej czy ludów zamieszkujących przez stulecie dorzecze Eufratu i Tygrysu jest niekwestionowany, choć jego charakter jest nadal przedmiotem badań i dyskusji.

⁴ Ostatecznie dokonał tego Eratostenes z Cyreny, który też zakładał przewagę mórz wobec lądów na Ziemi w stosunku 3 do 2.

⁵ Pomysł siatki wykorzystał Eratostenes, który sporządził siatkę szerokości geograficznej bazując na danych z obserwacji astronomicznych oraz pomiarów wykonywanych przez praktyków nawigatorów popartych jego dokładnymi obliczeniami matematycznymi.

⁶ Przykładem mogą być wspomnienia jednego z dowódców Aleksandra Macedońskiego Nearchosa dotyczące słynnej podróży morskiej Greków od ujścia Indusu przez Ocean Indyjski po ujście Eufratu. Wspomniane informacje przekazane zostały za pośrednictwem piszącego po grecku rzymskiego historyka Flawiusza Arriana w jego dziele „Indica”. W swojej narracji wykorzystał teksty Aristobula, Eratostenesa i ważnego autora opisu podróży do Indii Megastenesa. Inny przykład poszerzenia horyzontu geograficznego to podróże

równać z odkryciami geograficznymi epoki wczesnonowożytnej. Tym bardziej, że wpływ ukształtowanej w ich konsekwencji wizji świata odegrał ogromną rolę dla kultury nie tylko Europy, ale również arabskiej czy szerzej Bliskiego Wschodu w średniowieczu.

Oczywiście najważniejszym myślicielem, który położył podwaliny pod terminologię geograficzną i w ogromnym stopniu wpływał przez ponad tysiąc lat na refleksję dotyczącą nauki o Ziemi był Arystoteles ze Stagiry. Ślady oddziaływania jego filozofii przyrody odnajdywane są nie tylko w Europie czy na Bliskim Wschodzie, ale co można podkreślić również w ideach głoszonych w głębi Azji. Obok ustaleń dotyczących zjawisk z kręgu geografii fizycznej zebranych głównie w dziełach „Fizyka” i „O Świecie” w jego pracach można odnaleźć niezwykle ważne założenia dotyczące kosmologii, kluczowe nie tylko dla wyobrażeń, ale i presejntystycznych koncepcji obrazu świata (Majewski, 1991, 21; Lipko, 1973, 29)⁷.

Zamykając ten bardzo ogólny przegląd wybitnych geografów antyku, których koncepcje wywarły wpływ na nowożytne nauki o ziemi i ich aparat pojęciowy, należy wymienić Strabona, Pliniusza Starszego i Ptolemeusza Klaudiusza, żyjących w granicach Imperium Rzymskiego. Do osiągnięć pierwszego z nich należało stworzenie w „Geographica hypomnemata” encyklopedycznego ujęcia podstawowych pojęć z zakresu geografii. Strabon choć nie był wybitnym innowatorem, reprezentował solidny warsztat i jego dorobek można traktować jako swoisty wzór ówczesnego dyskursu geograficznego⁸. Natomiast „Historia naturalna” Pliniusza Starszego zawiera swoistą sumę dostępnej w pierwszym wieku naszej ery wiedzy geograficznej. Co ważne w 37 tomach ukazuje zakres problematyki poruszanej w ramach nauki o ziemi od kosmologii przez geografię po mineralogię (Kumaniecki, 1969, 522; Majewski, 1991, 27-28). Ptolemeusz Klaudiusz obok kluczowego dla kosmologii antycznej „Almagestu” napisał również „Geografię”, w której obok sumy informacji geograficznej o znanym w jego epoce świecie, zawarta została także próba ma-

---

Pyteasa z Massalii na północ Europy i opis tajemniczej, różnie identyfikowanej, wyspy Ultima Thule. Warto zauważyć, że wspomniany Pyteas potrafił w swoich pismach wskazać na istnienie związku pływów morskich z fazami księżyca.

⁷ O trwałości jego koncepcji może świadczyć fakt, iż teorie Arystotelesa w tej materii były wciąż jeszcze obecne w dyskursie staropolskich podręczników i kompendiów geograficznych w pierwszej połowie XVIII w.

⁸ Strabon m.in. konsekwentnie i rutynowo stosował siatkę geograficzną.

tematycznego oddania jej formy (Kumaniecki, 1969, 521). Inną ważną postacią z kręgu rzymskiego był Pomponiusz Mela, autor dzieła przeważnie znanego jako „Chorographia”, czerpiącego z dorobku i metody geografów greckich, zawierającego ważny opis obszarów wokół Morza Śródziemnego i Morza Czarnego z uwzględnieniem Europy północnej (Pomponiusz Mela, 2011). Ważne jest w tym wypadku również pojęcie chorografii zastosowane przez Melę, sygnalizujące użycie określonej metody opisu i badań geograficznych, które miało stać się jednym z kluczowych⁹.

Ogromny dorobek uczonych antyku w przeważającej mierze uległ nie tylko zapomnieniu, ale wręcz zagładzie i choć jego część przetrwała w Bizancjum, krajach arabskich, a nawet w Indiach, jednak na zachodzie Europy proces powrotu do osiągnięć starożytnych dokonywał się nad wyraz powoli.

Od końca średniowiecza wiele zjawisk przyczyniło się do stopniowego odradzania geografii jako gałęzi nauki. Odwołanie do dorobku antyku m.in. w zakresie stosowanych pojęć należy traktować jako coś naturalnego. Ważnym impulsem dla rozwoju teoretycznych rozważań geograficznych były przemiany zachodzące w zakresie kosmologii. W kręgu kultury arabskiej zachował się przetłumaczony z greckiego „Almagest” i inne dzieła Ptolemeusza Klaudiusza. „Almagest” przetłumaczony na łacinę w XII w. przez Gerarda z Kremony ostatecznie po licznych poprawkach został wydrukowany w Wenecji w 1496 r. Zawarta w nim terminologia stała się ważnym źródłem redefinicji dotychczas istniejących ujęć i narodzin nowożytnego podziału na geografie ogólną, matematyczną i kartografię. Oczywiście każde kolejne odkrycie poszerzające horyzonty, nie tylko przecież Europejczyków, wzmacniało zainteresowanie geografiami, rodząc potrzebę rozwijania jej aparatu pojęciowego.

Za swoistą konsekwencję tych faktów należy uznać dokonania Bernarda Varenius, najważniejszego myśliciela, który wpłynął na ukształtowanie się nowożytnych nauk geograficznych (Staszewski, 1966, 181-187). W jego dziele „Geographia Generalis” znalazł się podstawowy podział geografii na ogólną i szczegółową, rozumianą jako regionalna (Varenius, 1650). Varenius zdefiniował również geografie jako naukę, precyzując jej zakres

---

⁹ Pojęcie chorografia, którego etymologia wywodzi się od greckiego słowa χῶρος (chōros) oznaczającego przestrzeń, miejsce stało się synonimem dokładnego opisu geograficznego jakiegoś kraju, często z odwołaniem do jego sieci hydrologicznej, jako punktu odniesienia.

i problematykę. Co istotne obok geografii niebieskiej i fizycznej zaproponował także geografie człowieka. Konsekwencją jego koncepcji była reinterpretacja samego pojęcia geografii, jako nauki w nowym nowożytnym sensie. Zaproponowane przez Vareniusa ujęcie okazało się adekwatne do sytuacji, jaka wytworzyła się w naukach przyrodniczych i ścisłych na przestrzeni drugiej połowy XVII w. i w następnym stuleciu, korespondując z rozwojem nowych metod badawczych oraz powstawaniem coraz bardziej złożonego instrumentarium ówczesnych naukowców coraz częściej empiryków nierzadko pracujących w zespołach (Staszewski, 1966, 181-187).

Geografowie nowożytni szybko zaczęli korzystać z nowo wytyczonego zakresu badań. Dynamicznie zaczęła rozwijać się geografia człowieka. Przewodzili w tej dziedzinie m.in. tacy badacze i erudyci jak Giovanni Battista Riccioli (Riccioli, 1661) czy Isaac Vossius (Vossius, 1685). Powrócono na większą skalę do rozważań dotyczących zagadnień z kręgu oceanografii czy szerzej geografii fizycznej, które stanowiły w przeszłości przedmiot badań geografów antycznych. Pokłosie tej tendencji stanowiły słynne, ale i kontrowersyjne, prace Atanzego Kirchera, w których uczony jezuita za starożytnymi mistrzami domniemywał istnienia podziemnych połączeń między oceanami (Kircher, 1664). Miały nimi przedostawać się masy wody zasilając morza w różnych częściach globu. Ta antyczna idea, promowana m.in. przez Anaksagorasa z Klazomenaj, cieszyła się wielkim powodzeniem w ujęciu Kirchera (Majewski, 1991, 19, 50-64). Jednak tak Kircher, jak i współcześni mu Varenius czy Edmund Halley dążyli do czegoś więcej i w ramach na nowo definiowanej oceanografii podjęli ambitną próbę bilansu wodnego, zarówno mniejszych mórz, jak i całej kuli ziemskiej.

Nadanie nowego znaczenia pojęciu geografii fizycznej nastąpiło m.in. w konsekwencji prowadzenia na przestrzeni XVIII w. pomiarów terenowych przy pomocy metody triangulacji¹⁰. Należy zaznaczyć, że ich wykonanie wymagało zdecydowanego wsparcia państwa finansującego wyprawę mające podejmować pomiary terenowe. Było to o tyle trudne, że aby móc wykorzystać tego typu obliczenia mogące posłużyć do wyciągania syntetycznych, globalnych wniosków np. dotyczących kształtu kuli ziemskiej, konieczne było udanie się w okolice koła podbiegunowego oraz na równik. Przy wsparciu monarchii francuskiej udało się tego typu przedsięwzięcia zrealizować. Metoda triangulacji okazała się zresztą na tyle

---

¹⁰ Metodę triangulacji opracował Willebrord Snellius. Jej celem było mierzenie położenia określonych punktów w terenie.

efektywna, że w XVIII stuleciu używano jej do lokalnych pomiarów hipsometrycznych nie tylko w Europie czy Ameryce Północnej, ale praktycznie we wszystkich ówczesnych europejskich koloniach (Staszewski, 1966, 167-168). Konsekwencją zakrojonej na wielką skalę akcji obliczania wysokości w różnych punktach globu było pojawienie się w traktatach geograficznych publikowanych na przestrzeni XVIII w. tabel zawierających zestawienia wyników pomiarów triangulacyjnych a nieco później pierwszych dokładnych map hipsometrycznych (Staszewski, 1966, 202-205; Nowakowski, 1965, 133).

Ważnym uzupełnieniem osiągnięć geografii fizycznej były odkrycia dokonywane w zakresie geologii. Co ważne refleksje geologów służyły nie tylko obserwacje prowadzone w Europie, ale również w innych częściach świata np. w obu Amerykach. Należy bowiem pamiętać, że był to okres szczególnie bogatej wymiany obserwacji między uczonymi w metropoliach i koloniach. W efekcie doszło do ukształtowania nowych poglądów dotyczących stratografii i budowania złożonych syntetycznych koncepcji dotyczących historii naturalnej Ziemi. Przewodzącym badaczem w tej dziedzinie okazał się Georges Louis Buffon, który uważany jest za prekursora metody aktualizmu w badaniach geologicznych (Buffon, 1749; 1749-1788)¹¹. Innym nie mniej znaczącym prekursorem nowych ujęć był Torben Bergman, który budując złożoną, wielopłaszczyznową koncepcję geografii fizycznej szczególnie rolę przypisywał ustaleniom z zakresu geologii (Staszewski, 1966, 219-220).

W kontekście omawianych przemian i reinterpretacji kluczowych pojęć dotyczących organizacji geografii jako nauki warto sięgnąć na nieco niższy poziom i wskazać na równoległe następującą ewolucję terminologii szczegółowej. Dobrym lokalnym przykładem powszechnie zachodzących w XVIII w. procesów są polskie nauki geograficzne.

W staropolskich kompendiach geograficznych jak w soczewce skupiały się tendencje dominujące w nowożytnych naukach przyrodniczych. Praktycznie cała terminologia obecna w tych publikacjach pochodziła z kanonu scholastycznego, ale swymi korzeniami sięgała starszej tradycji greckiej. Zwłaszcza odwołania do tematyki z zakresu geografii fizycznej wymagały korzystania z tego typu ujęć. W poświęconych im fragmentach podręczników i skryptów można bez trudu odnaleźć arystotelejskie kategorie zaczerpnięte z ksiąg „De physica particularis”, „De meteoris”, „De natura”. Zakonni autorzy powtarzali za Stagirytą opisy meteorów dotyczących zjawisk zachodzących w powietrzu, wodzie

---

¹¹ Poglądy na ten temat Buffon wyrażał w różnych dziełach.

i ogniu. Przekazywano i utrwalano w ten sposób starożytną koncepcję podziału sferycznego. Dopiero w późnych opracowaniach Michała Hubego piszącego na zlecenie Komisji Edukacji Narodowej znikają z kart podręczników tego typu opisy zastąpione ujęciami konstruowanymi przy wykorzystaniu współczesnych autorowi osiągnięć nauk przyrodniczych (Hube, 1783; 1792.).

Innym elementem, na który warto zwrócić uwagę, były terminy służące opisowi przestrzeni geograficznej, ale w kontekście geografii fizycznej. Była to terminologia stosunkowo skomplikowana i specjalistyczna, miejscami nawet hermetyczna, dlatego w bardzo wielu podręcznikach zamieszczano specjalne słowniki mające ułatwić czytelnikowi zrozumienie ówczesnego naukowego żargonu. Co ważne w opisywanym kontekście w słownikach z drugiej połowy XVIII w. coraz częściej obok słów łacińskich wymagających wyjaśnień zaczęły pojawiać się słowa polskie, czasami zastępując nawet starsze terminy ukute w języku Cyserona. Pod koniec stulecia polska terminologia zdominowała starszą łacińską, której spolszczone relikty zachowały się jedynie w słowach praktycznie przetłumaczalnych. W ten sposób wśród polskich pojęć geograficznych pojawiły się takie słowa jak np. południk, równoleżnik, równina, równik, widnokrąg (Lipko, 1973, 234-236). Wśród autorów, którzy dokonali tej zmiany, należy wymienić przede wszystkim: Ignacego Giecy (Giecy, 1772), Karola Wyrwicza (Wyrwicz, 1770), Michała Hube, Michała Siekierzyńskiego (Siekierzyński, po 1772), Dominika Szybińskiego (Szybiński, 1772), Jana Pawła Edlinga (Edling, 1768).

Przedstawiona problematyka ma służyć zasygnalizowaniu złożonego zjawiska przemian zachodzących w zakresie systemu pojęciowego kształtującego obraz świata społeczeństw, których egzystencję dzieli czas i przestrzeń. O ile antyczne kanony pozwoliły przetrwać wielu składnikom wiedzy gromadzonej przez pokolenia starożytnych badaczy, o tyle zwłaszcza na przestrzeni XVII i XVIII w. dokonała się głęboka reinterpretacja częściowo odzyskanego dziedzictwa. Jednak język pojęć jakimi posługiwali się Arystoteles czy Strabon nie mógł już zaspokoić potrzeb coraz dynamiczniej zmieniającej się cywilizacji, tym bardziej, że zmiany w tym czasie kreowały już nie tylko uczone środowiska Londynu, Amsterdamu czy Paryża, ale również Filadelfii i Petersburga.

Bibliografia:

- Buffon, Georges Louise; 1749, *De la manière d'étudier l'histoire naturelle*, Paris: De L'imprimerie Royale
- Buffon, Georges Louise; 1749-1788, *L'Histoire Naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi*, vol. 1-36, Paris: De L'imprimerie Royale
- Edling, Jan Paweł; 1768, *Początki krajopisarstwa ku pożytkowi Akademii Rycerskiej Korpusu Kadetów w Warszawie*, Warszawa: Nakładem Towarzystwa Literatów w Polsce ustanowionego w drukarni Mitzlerowskiej korpusu kadeckiego
- Giecy, Ignacy; 1772, *Ziemiopismo powszechne czasów naszych dawnego i średniego dotyczące na gwiazdarskie, naturalne i dziejopiskie podzielone dla publicznej przysługi, a szczególnie narodowej młodzi z najprzedniejszych ziemiopismów tego wieku zebrane [...]*, Kalisz: Drukarnia J.K.M. i Rzeczypospolitej in Collegio Societ. Jesu
- Hube, Michał; 1783, *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych*, Kraków: Drukarnia Szkoły Głównej Koronnej
- Hube, Michał; 1792, *Fizyka dla szkół narodowych*, Kraków: Drukarnia Szkoły Głównej Koronnej
- Kircher, Athanasius; 1664-1665, *Mundus subterraneus quo universae denique naturae divitiae [...]* in XII *Libros Digestus*, vol. 1-2, Amsterdami: Joannem Janssonium et Elizeum Weyerstraten
- Kumaniecki, Kazimierz; 1969, *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa: PWN
- Lipko, Stanisław; 1973, *Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa: PZWS
- Majewski, Aleksander; 1991, *Historia oceanografii*, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie Gdańsk
- Nowakowski, Stanisław; 1965, *Historia rozwoju horyzontu geograficznego*, Warszawa: PWN
- Mela, Pomponiusz; 2011, *Pomponiusza Meli Chorographia czyli opisanie kręgu Ziemi*, oprac. S. Szarypkin, przeł. M. Golias, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie
- Riccioli Giovanni Battista; 1661, *Geographiae et hydrographiae reformatae libri duodecim*, Bologna: Victorius Benatius
- Siekierzyński, Michał; po 1772, *Krajopisarstwo powszechne państw świata całego teraźniejszych y dawnych. Gwiazdarstwa ile z kulą ziemską ma związku, polityki, prawa, historyi naturalnej niektóre części, państw nowych powstanie a dawnych upadek, znakomitsze kresy historyczne z odmian familii panujących idące, rząd krajowy, religią, handel zewnętrzny i wewnętrzny; osiadłość obyczaje narodowe, orderzy, siły lądowe i morskie granice, dział, rzeki, jeziora, góry, miasta z niektórymi osobliwościami oraz włości w innych krajach lub częściach świata od niektórych państw posiadane [...]*, Lwów: Nakładem Łukasza Szlichtyna uprzywilejowanego Typografa
- Staszewski, Józef; 1966, *Historia nauki o Ziemi w zarysie*, Warszawa: PWN.
- Szybiński, Dominik; 1772, *Atlas Dziecinny czyli nowy sposób do nauczenia dzieci geografii, krótki, łatwy [...]* przez przyłączone nowej inwencji XXIV Kart Geograficznych z wykładem onychże: zawierający dokładniejsze opisanie Polski i Litwy tudzież naukę o sferze [...] z francuskiego przełożony, powiększony i poprawiony przez ks. Dominika Szybińskiego [...], Warszawa: Nakładem Michał Grölla J.K.M. bibliopoli i komisarza nadwornego

- Varenus, Bernard; 1650, *Geographia Generalis. In qua affectiones generales Telluris explicantur [...]*, Amsterdam: Cantabrigiae Typis Academicis
- Vossius, Isaac; 1685, *Variarum observationum liber [...]*, Londini: Robert Scott
- Wolański, Filip; 2002, *Europa jako punkt odniesienia dla postrzegania przestrzeni geograficznej przez szlachtę polską osiemnastego wieku w świetle relacji podróżniczych i geograficznych*, Wrocław: DTSK Silesia
- Wyrwicz, Karol; 1770, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych [...]*, Warszawa: Drukarnia J.K.M. i Rzeczypospolitej in Collegio Societ. Jesu